

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ДЕРЖАВОЮ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ АКТАМИ ТА ДІЯМИ, ЩО ВИЗНАНІ НЕКОНСТИТУЦІЙНИМИ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АКСПЕКТ

Борденюк Володимир Васильович,

кандидат юридичних наук, суддя
Святошинського районного суду міста Києва

У статті з урахуванням здобутків наук конституційного та цивільного права досліджуються актуальні проблеми відшкодування державою шкоди, завданої актами і діями, що визнані Конституційним Судом України неконституційними. Необхідність постановки даної проблеми зумовлена тим, що відповідно до ч. 3 ст. 152 Конституції України матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, повинна відшкодовуватися державою у встановленому законом порядку. В результаті цього в теорії та практиці відсутній єдиний підхід щодо можливості застосування до правовідносин, які виникають із приводу відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами і діями, відповідних положень ЦК України, що визначають відповідно до вимог ст. 56 Основного Закону України правові засади відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. В статті надана науково-критична оцінка тверджень про неможливість поширення відповідних положень ЦК України на відносини, що виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої неконституційними актами і діями. Обґрунтовано висновок, що положення ч. 3 ст. 152 Конституції, відповідно до якого шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, має відшкодовуватися державою «у встановленому законом порядку», слід розуміти як застереження про те, що такі питання мають вирішуватися виключно на законодавчому, а не на підзаконному рівні. На даний час таким законом є ЦК України, положення якого повинні поширюватися також і на випадки відшкодування шкоди, завданої актами і діями, що визнані неконституційними, що не виключає можливості визначення певних особливостей відшкодування такої шкоди. Проте такі особливості повинні визначатися шляхом внесення відповідних змін до ЦК України та інших законодавчих актів, а не шляхом прийняття окремого спеціального закону. При цьому встановлення таких особливостей має базуватися на загальних засадах цивільного законодавства.

Ключові слова: деліктне зобов'язання, цивільна відповідальність, відшкодування шкоди, неконституційні акти та дії, незаконні рішення та дії, органи державної влади.

Bordeniuk Volodymyr. Some issues of compensation by the state for the damage caused by the acts and actions declared unconstitutional: civil law aspect

In the article, with due regard for the achievements of constitutional and civil law, the author examines the current issues of compensation by the State for damage caused by acts and actions recognized as unconstitutional by the Constitutional Court of Ukraine. The need to raise this issue is caused by the fact that, pursuant to Part 3 of Article 152 of the Constitution of Ukraine, material or moral damage caused to individuals or legal entities by acts and actions declared unconstitutional must be compensated by the State in accordance with the procedure established by law. As a result, in theory and practice there is no unified approach to the possibility of applying the relevant provisions of the Civil Code of Ukraine to legal relations arising from compensation for damage caused by unconstitutional acts and actions, which determine, in accordance with Article 56 of the Fundamental Law of Ukraine legal principles of compensation

for damage caused by illegal decisions, actions or inaction of state authorities, their officials and service personnel in the exercise of their powers. The article provides a scientific and critical assessment of the assertions that the relevant provisions of the Civil Code of Ukraine cannot be extended to the relations arising in connection with compensation for damage caused by unconstitutional acts and actions. The author concludes that the provision of Part 3 of Article 152 of the Constitution, according to which the damage caused to individuals or legal entities by acts and actions recognized as unconstitutional should be compensated by the State "in accordance with the procedure established by law", should be understood as a reservation that such issues should be resolved exclusively at the legislative level, and not at the subordinate legislation level. At present, such law is the Civil Code of Ukraine, the provisions of which should also apply to cases of compensation for damage caused by acts and actions recognized as unconstitutional, which does not exclude the possibility of determining certain specifics of compensation for such damage. However, such peculiarities should be determined by amending the Civil Code of Ukraine and other legislative acts, and not by adopting a separate special law. At the same time, the establishment of such peculiarities should be based on the general principles of civil legislation.

Key words: tort liability, civil liability, compensation for damages, unconstitutional acts and actions, unlawful decisions and actions, public authorities.

Конституція України [1], проголосивши Україну демократичною, соціальною, правовою державою, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, закріпила принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність (ст. 3), яка, як зазначено, в рішенні Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 30.05.2001 № 7-рп/2001, «не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки юридичної відповідальності держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків» [2]. Зокрема, цей принцип дістав відображення у встановленні конституційного обов'язку держави відшкодувати матеріальну та моральну шкоду завдану фізичним та юридичним особам: незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56); безпідставним засудженням (ч. 4 ст. 62); актами і діями, що визнані неконституційними (ч. 3 ст. 152).

Конституційний принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність дістав послідовне втілення в нормах Цивільного кодексу України [3] (далі – ЦК України), в якому питання відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб в єдиному контексті з органами

АРК та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, врегульовані в чотирьох статтях. В ньому, на відміну від Конституції, окремо врегульовані питання відшкодування шкоди, завданої: органом державної влади (стаття 1173); посадовою або службовою особою органу державної влади (стаття 1174); органом державної влади у сфері нормотворчої діяльності (стаття 1175); незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду (ст. 1176).

Крім того, положення, що стосуються питань відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями чи діями відповідних органів державної влади, їх посадовими або службовими особами, містить чимало інших законодавчих актів, в яких спостерігається певний різнобіч у регулюванні відповідних суспільних відносин. Зокрема, положення відповідного змісту містяться в законах України «Про центральні органи виконавчої влади», «Про місцеві державні адміністрації», «Про державну службу», а також у Бюджетному, Митному, Податковому кодексах України та інших законодавчих актах.

Дослідженню проблематики відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями та бездіяльністю відповідних органів публічної влади, їх посадовими і службовими особами, на даний час присвячено чимало робіт. Серед них слід згадати роботи Д.В. Бобрової, О.О. Бояр-

ського, Ю.М. Дзери, О.В. Жили, І.Г. Калетніка, Б.П. Карнауха, Н.С. Кузнецової, А.В. Куцина, О.О. Лов'яка, І.С. Ніжинської, О.О. Отраднової, О.О. Первомайського, І.Б. Протаса, М.М. Фролова, М.М. Хоменка та багатьох інших авторів.

Втім це не знімає з порядку денного необхідності наукового пошуку шляхів подальшого вдосконалення чинного законодавства України, що визначає правові засади відшкодування шкоди, завданої фізичним та юридичним особам незаконними рішеннями та діями відповідних органів публічної влади та їх посадових осіб з метою реалізації вимог ст. 56, ч. 4 ст. 62 та ч. 3 ст. 152 Конституції України. Адже, як відомо, практика реалізації відповідних законодавчих положень, що визначають правові засади відшкодування шкоди, завданої рішеннями і діями органів державної влади, засвідчила наявність численних проблем, що потребують вирішення в теорії та практиці, на що незмінно наголошувалося і наголошується у спеціальній літературі.

Серед таких проблем на одному з перших місць – питання про те, чи поширюються положення статей 1173–1175 ЦК України, що встановлюють цивільно-правову відповідальність держави за шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб, на відносини, які виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої неконституційними актами і діями.

Постановка даної проблеми зумовлена тим, що відповідно до ч. 3 ст. 152 Конституції матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, пованні відшкодовуватися державою у встановленому законом порядку. На необхідність прийняття такого закону, який має визначати порядок та умови такого відшкодування, зверталась увага Верховної Ради України в рішенні КСУ від 7 жовтня 2009 р. № 25-рп (абз. 5 п. п. 3.3 п. 3 мотивувальної частини, п. 3 резолютивної частини) [4]. Проте, такий закон до цього часу не прийнятий, хоча КСУ його прийняття назвав позитивним обов'язком держави.

В результаті цього в Україні дискутуються питання щодо доцільності при-

йняття відповідного закону, а також щодо можливості застосування до спірних правовідносин, які виникають з приводу відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами і діями, насамперед ст. 1175 ЦК України, яка регулює питання відшкодування шкоди, в результаті прийняття органом державної влади нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований.

Свідченням цього є відсутність у теорії та практиці єдиного підходу щодо можливості застосування до спірних правовідносин, які виникають із приводу відшкодування шкоди, завданої такими актами і діями, відповідних положень ЦК України. Так, наприклад, Д. С. Терлецький же вважає, що за відсутності закону, який повинен визначати порядок та умови відшкодування такої шкоди, повинні безпосередньо застосовуватися положення ч. 3 ст. 152 Конституції України у системному зв'язку із положеннями статей 3 та 8, а положення ст. 1175 ЦК України «можуть бути використані як важливий, але додатковий аргумент, що має посилити обґрунтування неприпустимості відмови у судовому захисті конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України» [4, с. 343]. Керуючись такими підходами, ідею щодо можливості застосування в таких випадках ст. 1175 ЦК України за аналогією закону підтримують О. О. Гавриленко та Т. А. Француз-Яковець [6].

О. П. Подцерковний, розглядаючи ч. 3 ст. 152 Конституції України як спеціальну норму щодо норми її ст. 56, вважає, що ч. 3 ст. 152 Конституції України, на відміну від норми статті 56, «не є нормою прямої дії», а тому «шкода, завдана прийняттям акту, визнаного згодом неконституційним, є спеціальним випадком стягнення шкоди, завданої неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, що підлягає застосуванню лише за умови прийняття закону, який визначає порядок відповідного стягнення» [с. 419]. Таку ж позицію займає Ю. Г. Барабаш, який взагалі вважає такий підхід є неправильним, оскільки ст. 1175 ЦК України передбачає відшкодування шкоди за нормативно-правовий акт, який безпосередньо завдав шкоди фізичній або юридичній особі, а визнання норма-

тивно-правового акту неконституційним здійснюється КСУ без встановлення факту або здійснення оцінки завдання шкоди окремій особі [8, с. 56–57].

Аналогічні розбіжності щодо можливості застосування відповідних положень ЦК України спостерігаються і в судовій практиці з розгляду відповідної категорії справ. Так, деякі суди, вважаючи, що ст. 1175 ЦК України, яка встановлює цивільно-правову відповідальність держави у вигляді відшкодування шкоди, завданої прийняттям органом державної влади нормативно-правових актів, що визнані незаконними, поширюється також і на випадки відшкодування шкоди, завданої законами, що визнані неконституційними, задовольняли позови про відшкодування шкоди, завданої такими законами [9–14].

Проте з часом практика застосування ст. 1175 ЦК України до спірних правовідносин, що виникали у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої в результаті застосування неконституційних законів, була припинена постановами Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 14 листопада 2018 року у справі № 757/70264/17 [15] та від 05 червня 2019 року у справі № 686/23445/17 [16]. В цих постановках був сформульований висновок про те, що такі спори мають розглядатися за правилами адміністративного судочинства, оскільки вони пов'язані з проходженням публічної служби.

Мотиви, з яких виходили суди різних інстанцій при обґрунтуванні відмови у задоволенні позовів про відшкодування шкоди, завданої неконституційними законами, на підставі ст. 1175 ЦК України, узагальнено викладені в постановках Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 08.06.2022 у справі № 751/6859/21 [17], Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 20.12.2023 у справі № 420/17886/21 [18] та Касаційного цивільного суду від 19 червня 2024 року у справі № 754/14608/19 [19].

Аналіз відповідних постановок свідчить, що суди, відмовляючи в задоволенні позовів про відшкодування шкоди, завданої неконституційними законами, на підставі ст. 1175 ЦК України, виходять із того, що положення ч. 3 ст. 152 Конституції України містять посилання на спеціаль-

ний закон, а тому, на їх думку, відшкодування шкоди, завданої актами і діями, які визнані неконституційними, не може здійснюватися в іншому, ніж у встановленому законом порядку [17; 18; 19]. При цьому суди, виходячи з того, що відсутність відповідного закону, не може бути підставою для відмови у задоволенні позову, в той же час вважають, що питання відшкодування шкоди, завданої актами і діями, що визнані неконституційними, має вирішуватися судами безпосередньо на підставі ч. 3 ст. 152 Конституції України як норми прямої дії, а не на підставі ст. 1175 ЦК України [17; 18; 19].

При цьому, наприклад, неможливість поширення ст. 1175 ЦК України на спірні правовідносини мотивувалась тим, що ця стаття регламентує відшкодування шкоди, завданої нормативно-правовим актом, що був визнаний незаконним і скасований, а не законом, визнаним неконституційним [17; 18], а також тим, що відповідальність держави за ст. 1175 ЦК України не є аналогічною відповідальності за ч. 3 ст. 152 Конституції України.

Утім наведені вище мотиви щодо неможливості поширення ст. 1175 ЦК на відносини, які виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої неконституційними актами і діями, виглядають, на нашу думку, вразливими як у теоретичному, так і в практичному плані з таких підстав.

По-перше, відповідно до ст. 2 ЦК України держава є суб'єктом цивільного права, в результаті чого вона може бути учасником різноманітних цивільно-правових відносин, у тому числі і деліктних, що, зокрема виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої в результаті прийняття органом державної влади нормативно-правового акту, що був визнаний незаконним і скасований. У цьому контексті очевидним є те, що за своєю природою відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями органів державної влади та їх посадовими і службовими особами (в тому числі актами і діями, що визнані неконституційними), є різновидом цивільно-правової позадоговірної відповідальності. Її основне функціональне призначення, як і будь-якого виду юридичної відповідальності, полягає в охороні цивільно-правовими засобами суспільних

відносин, урегульованих нормами всіх галузей вітчизняної системи права (в тому числі нормами конституційного права), та захисті порушених прав їх учасників. Це зумовлено тим, що не всі галузі права мають власні засоби охорони відповідних суспільних відносин.

Тому на спірні правовідносин, що виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої незаконними (неконституційними) рішеннями (актами) чи діями органів державної влади, їх посадових і службових осіб, повинні поширюватися відповідні положення ЦК України. Адже в таких відносинах, які засновані на юридичній рівності їх учасників, органи державної влади та органи місцевого самоврядування виступають як суб'єкти цивільного права, а не як суб'єкти владних повноважень.

По-друге, оскільки вживане в ст. 1175 ЦК України поняття «нормативно-правовий акт» включає в себе закони та підзаконні нормативно-правові акти, то цілком логічним є те, що ця стаття повинна поширюватися також на правовідносини, що виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої в результаті застосування законів чи окремих їх положень, що визнані неконституційними. До речі, такий висновок впливає також зі змісту ст. 56 Конституції України, в якій вживається поняття «незаконні рішення органів державної влади», під якими треба розуміти закони та інші правові акти як нормативного, так і не нормативного (індивідуального) характеру.

По-третє, виглядає недостатньо переконливим твердження про те, що ст. 1175 ЦК України не може поширюватися на відповідні спірні правовідносини через те що вона регламентує відшкодування шкоди, завданої нормативно-правовим актом, що був визнаний незаконним і скасований, а не законом, який був визнаний неконституційним. Таке твердження спростовується, зокрема тим, що Конституція України за своєю юридичною природою (юридичними властивостями) також є нормативно-правовим актом, який має форму закону. Проте Конституція, на відміну від звичайних законів як актів органу законодавчої влади, є актом установчої влади народу, який має найвищу юридичну силу, в результаті чого вона ква-

ліфікується в її преамбулі як Основний Закон України, який, до речі, є джерелом цивільного права. Тому, на нашу думку, під поняттями «незаконне рішення», яке вживається у ст. 56 Конституції України, та «незаконний нормативно-правовий акт», яке вживається в ст. 1175 ЦК України, в широкому плані слід розуміти не тільки підзаконні нормативно-правові акти, які визнані незаконними, а й нормативно-правові акти у формі законів, які визнані неконституційними.

Про цьому, виходячи зі змісту ст. 150 Конституції, яка визначає повноваження КСУ, поняття «незаконні рішення і дії», яке вживається у ст. 56 Основного Закону, охоплює, крім законів, також правові акти як нормативного, так і ненормативного (індивідуального) характеру Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які можуть бути визнані неконституційними. В результаті чого шкода, завдана такими актами, також має відшкодовуватися на підставі відповідних положень ЦК України.

Різниця полягає лише тому, що вирішення питань щодо неконституційності законів та інших вказаних вище правових актів віднесено до повноважень КСУ, а щодо незаконності – до повноважень відповідних адміністративних судів. Проте це жодною мірою не впливає на природу відповідної шкоди, відшкодування якої має здійснюватися на єдиній правовій основі, визначеній нормами ЦК України, а не на основі такого собі окремого спеціального закону, який би встановлював особливий порядок відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами і діями, відмінний від встановленого в ЦК України порядку відшкодування шкоди, завданої нормативно-правовим актом, що був визнаний незаконним.

У зв'язку з цим тлумачення положення ч. 3 ст. 152 Конституції про те, що вона передбачає прийняття спеціального закону, який мав би визначати порядок та умови відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами та діями, з огляду на потреби систематизації законодавства України виглядає непродуктивним. На нашу думку, наявність у тексті Конституції України численних формулювань на зразок: «визначаються законом»,

«відповідно до закону». «у порядку, встановленому законом». «встановлюються законом», «у встановленому законом порядку» тощо, не обов'язково має супроводжуватися прийняттям окремого закону з питання, про яке йдеться у відповідній конституційній нормі. Відповідного змісту формулювання слід розуміти як своєрідні застереження про те, що ті чи інші питання мають вирішуватися виключно на законодавчому, а не на підзаконному рівні.

Зазначене вище повною мірою стосується і припису ч. 3 ст. 152, відповідно до якого шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, має відшкодовуватися державою «у встановленому законом порядку», а не підзаконними актами. На даний час таким законом є ЦК України, в якому, як зазначено у висновку вчених науково-консультативної ради Верховного Суду, достатньою мірою врегульовані питання захисту осіб, яким була запо-

діяна відповідна шкода [20], що, звісно, не виключає визначення певних особливостей відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами і діями. Проте такі особливості повинні визначатися не шляхом прийняття окремого спеціального закону, а шляхом внесення відповідних змін до ЦК України та інших законодавчих актів. При цьому встановлення особливостей відшкодування такої шкоди має базуватися на загальних засадах цивільного законодавства [21, с.13].

Таким чином, підсумовуючи викладене, слід зазначити положення ЦК України, що встановлюють цивільно-правову відповідальність держави у вигляді відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень, повинні поширюватися і на відшкодування шкоди, завданої актами і діями, що визнані неконституційними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) : Рішення Конституц. Суду України від 30.05.2001 № 7-рп/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01#Text> (дата звернення: 16.01.2025).
- 3 Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 3 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 04.11.2024).
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 частини першої статті 49, другого речення статті 51 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» : Рішення Конституц. Суду України від 07.10.2009 № 25-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09#Text> (дата звернення: 31.10.2024).
5. Терлецький Відшкодування шкоди, завданої актами, що визнані неконституційними. Застосування судами Конституції України: доктрина і практика. Київ : Ваіте, 2022. С. 338–344.
6. Гавриленко О. О., Француз-Яковець Т. А. Відшкодування шкоди, завданої неконституційним нормативно-правовим актом, на підставі ст. 1175 ЦК України: аналіз судової практики <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/389/334>
7. Конституція України. Науково-практичний коментар / Редкол.: В. Я. Тацій (голова), О. В. Петришин (відп. секретар). 2-ге вид. Харків : Право, 2011. 1128 с.
8. Барабаш Ю. Г. Засіб захисту права vs юридична визначеність» як дилема вітчизняної офіційної конституційної доктрини в контексті функціонування інституту індивідуальної скарги. Український часопис конституційного права. 2020. № 4. С. 47–60.

9. Рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 31.08.2018 у справі № 127/18664/18. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/76299629>.
10. Рішення Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області від 05.12.2018 у справі № 683/2660/18. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/78463198>.
11. Рішення Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 11.12.2018 у справі № 335/13027/18. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/78638324>.
12. Рішення Шевченківського районного суду м. Чернівців. № 727/4607/18, 28.08.2018. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/76363170>.
13. Рішення Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 26.04.2018 у справі № 686/6775/18. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/73658978>.
14. Рішення Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 19.02.2019 у справі № 686/23445/17. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/72315444>.
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.11.2018 у справі № 757/70264/17-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/78011463>.
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2019 у справі № 686/23445/17. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/82424024>.
17. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 08.06.2022 у справі № 751/6859/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/104748135>.
18. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 20.12.2023 у справі № 420/17886/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/115839118>.
19. Постанова Касаційного цивільного суду від 19 червня 2024 року в справі № 754/14608/19 URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/12002932616>.
20. Ухвала Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 25.05.2023 у справі № 160/6949/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/111108928>.
21. Кузнєцова Н. Цивільний кодекс України: визнані здобутки кодифікації. *Право України*. 2014. № 2. С. 9–24.